

Historische Kring IJsselstein 96 (dec. 2001)

<https://hdl.handle.net/1874/10078>

‘.....we hebben de Papen horen zingen’

Geschiedenis van de schuilkerk aan de Havenstraat

door Hans Jonkers, Ans van der Linden en Ko Peeters

Natuurlijk hebben we het vroeger op school allemaal tot vervelens toe voorgeschoteld gekregen. De beeldenstorm in 1566. De hagenpreken. De synode van Dordrecht. We zijn allen op de hoogte van de feiten. Hoewel... de feiten? Waarschijnlijk werden onze grootouders, onze ouders en wijzelf tijdens de geschiedenis- en godsdienstlessen opgezaald met een eenzijdig beeld van de werkelijkheid. Een voorbeeld. De verovering van Den Briel (1572) door de Watergeuzen wordt in een geschiedenismethode voor de katholieke lagere school als volgt beschreven.

“Daarbij was maar al te duidelijk gebleken wat de katholieken van de Geuzen te wachten hadden. Overal waar deze de macht in handen kregen, koelden zij hun woede aan alles wat den Katholiek heilig is: aan priesters, kloosterlingen en kerken.(...)Vooral hun weergalooze haat tegen priesters en kloosterlingen had hen berucht gemaakt. Een van de allergeersten was Jan van Omal, de wreedaardigste, bloeddorstigste der Geuzenaanvoerders, die een losbandig leven leidde en voor geen gruweldaad terugdeinsde.”¹

Er worden vervolgens 40(!) pagina's gewijd aan een gedetailleerde beschrijving van de lotgevallen van de 19 martelaren van Gorcum. Dezelfde episode wordt in een geschiedenisboekje voor de christelijke lagere school volkomen anders uit de doeken gedaan.

“Ja, er wèrd geplunderd en geroofd, maar niet meer dan ze voor hun honger en hun kleding nodig hadden. En de kerken en kloosters werden gehavend, maar de monniken en priesters werd géén leed gedaan, ...omdat ze allen gevluht waren!”²

Vele generaties hervormden en rooms-katholieken hebben vanaf de opstand in 1572 een totaal verschillende versie van het verhaal gehoord. Al met al lijkt het dus een lastige opgave om een objectief verslag te geven van de gang van zaken

rond de oprichting van een schuilkerk te IJsselstein. Een veilig houvast bieden gelukkig de gegevens die bekend zijn van het bouwwerk zelf, zoals de rekeningen van de aannemers. Daarnaast zijn er de personalia van bijvoorbeeld pastoors die in het gemeentelijk en het kerkelijk archief bewaard zijn gebleven, hoewel veel waardevolle documenten van het parochieel archief in 1865 moedwillig werden vernietigd door pastoor Van Bommel, die niet werd gehinderd door enige historische interesse.

IJSSELSTEIN EN DE GODSDIENSTTWISTEN

Ook IJsselstein ontquam niet aan de verwarde toestand die er in de tweede helft van de 16^e eeuw rond de godsdienstkwestie heerste. Vanaf 1572 werd in bijna alle steden van Holland en Zeeland het stadsbestuur afgezet en de rooms-katholieke eredienst verboden. Op 6 december 1577 - notabene de feestdag van de patroonheilige Nicolaas - werd de oude kerk van IJsselstein door de hervormingsgezinden in bezit genomen. Beelden en altaren moesten het ontgelden. Twee jaar later mocht ook de Eiterense kapel niet meer voor de katholieke kerkdiensten gebruikt worden en werd afgebroken.

Veel katholieken in ons land moesten noodgedwongen uitwijken naar schuren of zolders van woonhuizen om er hun (verboden) kerkdiensten te kunnen houden. Aanvankelijk was de plaats waar de katholieken in het geheim samenkwamen wisselend en onbekend bij niet-ingewijden. Het ligt voor de hand dat er boodschappers nodig waren om alle geloofsgenoten snel te kunnen informeren omtrent plaats en tijd van de eucharistieviering of de toediening van de sacramenten. Deze taak werd overal in Nederland uitgevoerd door vrome vrouwen, de zogeheten 'klopjes'. In IJsselstein waren dat bijvoorbeeld: Merrigje Arriaans, Elisabeth Bastiaans, Eigen Cornelis, Marytje Cornelis, Maria Hendriks, Arriaantje Kornelis, Geertruid van Ravenstein, Maria Vervoonen, Mergjen Willems Otten en Florentina de Wolfs.

Toch zijn er in IJsselstein enkele opvallende zaken die doen vermoeden dat er, ondanks de inname van de kerk, een vrij grote mate van verdraagzaamheid bestond tussen de rooms-katholieken en de protestanten. Met name de IJsselsteinse bestuurders stonden loyaal tegenover de katholieken. We noemen een aantal voorbeelden van die verdraagzaamheid.

Ten eerste is het merkwaardig dat de pastoor van de oude Nicolaaskerk (Dirrick Adriaenszoon) niet, zoals op vele andere plaatsen, door hervormingsgezinden uit parochie en stad verdreven werd. De priester mocht gewoon in zijn eigen huis blijven wonen!

Het tweede opvallende feit is dat er, nadat de oude Nicolaaskerk van IJsselstein in hervormde handen kwam, nog minstens vier pastoors in deze kerk werden begraven! Zelfs in 1608, toen de tweespalt tussen katholieken en hervormden in den lande heel gevoelig lag, werd de hiervoor genoemde pastoor Dirrick openlijk

De 'Papenzerk' in het koor van de Nederlands Hervormde kerk aan het Kronenburgplantsoen.

Uit: 'De collectie IJsselstein', uitgave Stadsmuseum, 2001.

in de Nederlands Hervormde kerk van IJsselstein begraven in de kelder onder "*de Papenzerk voor 't Choor'*". Bovendien werden eind 17^e eeuw/begin 18^e eeuw zeker acht vrome katholieke vrouwen, klopjes, in de dezelfde kerk begraven.

Ten derde was er pastoor Van Cruysbergen die er door zijn dapper gedrag onwillekeurig voor zorgde dat de IJsselsteiners geruime tijd in onderlinge verdraagzaamheid leefden. In 1672 waren de Fransen ons land binnengetrokken. Het kwam de Franse bevelhebber ter ore dat er in het voormalige IJsselsteinse klooster wapens waren verborgen. De betreffende officier gaf toen instructies om de stad IJsselstein, als straf en als afschrikwekkend voorbeeld, volledig uit te moorden. Dat zou (na 1418, 1466 en 1481) de vierde keer zijn dat IJsselstein te maken kreeg met een verwoesting, een afgrijselijk bloedbad of een totale leegplundering. Pastoor Wilhelmus van Cruysbergen trok de stoute schoenen aan en smeekte namens de stad om genade. Dankzij deze daad werd een gruwelijke afslachting voorkomen. Sindsdien was deze pastoor zeer populair, zowel bij katholieken als niet-katholieken. Hij zorgde voor een zekere verbroedering, omdat men het hoofd had geboden aan een gemeenschappelijke vijand.

De volgende aanwijzing dat er in IJsselstein niet extreem veel haat en nijd bestond tussen de twee godsdienstige groeperingen is het verhaal rond de Jansenistische³ pastoor Rhombius. Toen deze in 1710 overleed, was er bij alle IJsselsteiners grote vreugde. Zelfs de niet-katholieken verzochten om een priester die, in tegenstelling tot Rhombius, wél gehoorzaam was aan de paus van Rome. Dat was dus voor de katholieken steun uit een onverwachte hoek!

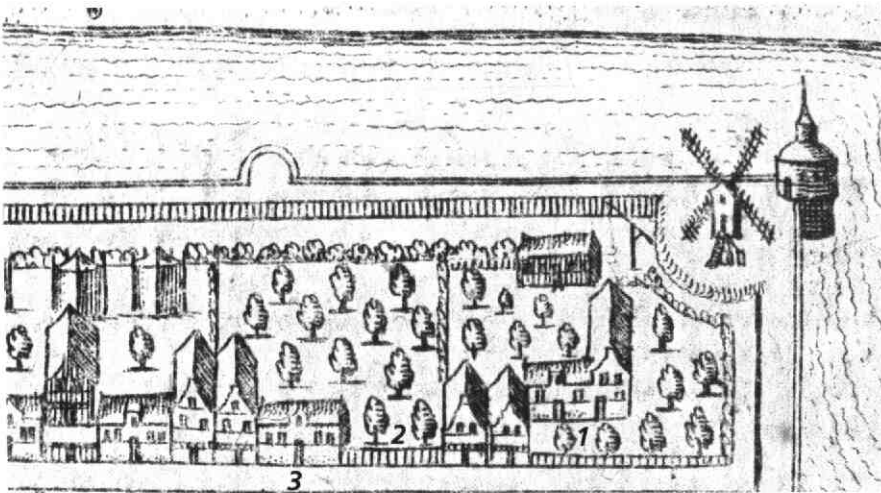
Ten vijfde is er het gegeven van de zogenoemde 'recognitie' van 150 gulden. De katholieken van IJsselstein konden voor dat jaarlijks aan de drossaard te betalen bedrag hun vrijheid van godsdienst afkopen en hadden dan tevens het recht een eigen pastoor te mogen hebben.⁴ Ook in andere gemeentes bestond een dergelijke regeling. De bestuurders knepen na betaling van het smeergeld een oogje dicht, zodat de 'verboden' godsdienstige bijeenkomsten ongestoord plaats konden vinden in de schuilkerk aan de Havenstraat. Die oorspronkelijke IJsselsteinse schuilkerk was in de tweede helft van de zeventiende eeuw een vrij grote ruimte in een stadsboerderij (huis 'Slijckenborch') die in de loop der jaren enkele veranderingen en verbouwingen zou ondergaan. Iedere IJsselsteiner kende plaats en functie van het pand bij de molen en het gebruik ervan als kerk werd door de bestuurders, die er financieel niet slechter op werden, gedoogd. In de praktijk was er dus in IJsselstein, zeker na 1634, helemaal geen sprake van geheime kerkdiensten van katholieken. We noemden het jaartal 1634, omdat de katholieken in IJsselstein toen voor het eerst na tientallen jaren weer een vaste pastoor kregen.

Zijn naam was Cornelis van den Hout. Eerlijk gezegd vonden heel wat protestanten de tolerantie ten opzichte van een officieel nog steeds verboden godsdienst, de kwestie van het incognitiegeld, een moeilijk te verteren zaak. Men kon immers vanaf de stadswal zonder enige moeite het altaar in de schuilkerk zien staan. In de directe omgeving van de stadsmuur bij de molen waren de kerkgezangen luid en duidelijk te horen. Er werd geklaagd: 'We hebben de papen horen zingen!'

Het zesde punt dat wijst op een redelijk grote verdraagzaamheid tussen IJsselsteinse katholieken en niet-katholieken heeft te maken met nieuwbouw van een katholieke kerk in 1780. In dat jaar werd in de kleine boomgaard die naast de oorspronkelijke schuilkerk lag een nieuw, groter kerkgebouw met kostershuis en pastorie gesitueerd. Dat had tweehonderd jaar daarvoor beslist onmogelijk geweest. Eigenlijk stonden protestanten en katholieken vanaf het eind van de achttiende eeuw steeds toleranter ten opzichte van elkaar. De vrijheid van godsdienst hing al in de lucht.

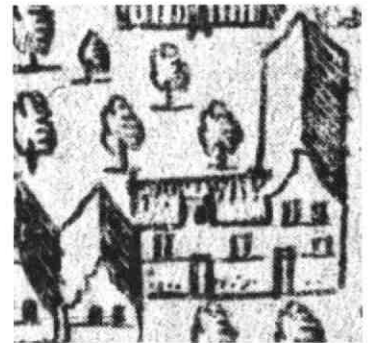
DE SCHUILKERK IN PAND SLIJCKENBORCH

Cornelis van den Hout komt wellicht de eer toe als eerste priester na de 'IJsselsteinse beeldenstorm van 1577' een passend godshuis voor de katholieke eredienst te hebben ingericht. Dat zal omstreeks het jaar 1640 gebeurd zijn. De schuilkerk werd ondergebracht in het pand 'Slijckenborch', een groot huis dat onder de molen stond. Die molen was nog niet de stenen stellingkorenmolen 'Windotter' (bouwjaar 1732), maar een voorloper in de vorm van een houten standerdmolen. Op de stadsplattegrond van Jacob van Deventer (omstreeks 1565) is op die plaats al een windmolen afgebeeld en in een tekst uit de 15^e eeuw wordt al melding gedaan van een IJsselsteinse windmolen op die locatie. Overigens stond er in IJsselstein in de eerste helft van de 17^e eeuw nog een tweede molen, namelijk op de zuidelijke stadsmuur.

Gedeelte uit de kaart van Blaeu van 1649 met hieronder een uitvergroting van het huis 'Slijkenborgh'. Blaeu tekende de stad in de richting noord-zuid.

Nu wil het toeval dat de oprichting van de schuilkerk min of meer samenviel met de werkzaamheden die de medewerkers van de heren Boxhorn en/of Blaeu (ook: Blaeu) in IJsselstein verrichtten, namelijk het tekenen van een gedetailleerde plattegrond van de stad. In 1648/1649 werd de bekende atlas met stadsplattegronden "Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden" uitgegeven en we mogen aannemen dat men in de tien à dertig jaar daarvoor druk doende was met het opmeten en in kaart brengen van de diverse steden. Natuurlijk ontstaat dan vanzelf de vraag: zou het pand 'Slijkenborch' op die kaart van Blaeu afgebeeld staan?

Dank zij de onvolprezen naspeuringen van de heer Doesburg in de jaren '50 van de 20e eeuw, zijn er veel 'pre-kadastrale' gegevens van IJsselstein bekend. Deze gegevens uit de 17e eeuw zijn zo nauwkeurig, dat ook een typische vorm van het pand wordt vermeld. Nu is er op de plattegrond van Blaeu in de directe omgeving van de molen slechts één pand afgebeeld dat overeenkomt met de beschrijving in koopaktes van 'Slijkenborch' uit o.a 1632 en 1641. Het huis in kwestie staat dus wel degelijk op de stadsplattegrond van Blaeu/Boxhorn en is door ons aangeduid met het cijfer 1.

Huis 'Slijkenborch', ook de schrijfwijze Slij(c)kenburch komt voor, was een variant van een hallenhuis met een L-vormige plattegrond. Die L-vorm, feitelijk een L in spiegelbeeld, is ook in de diverse koopaktes aangeduid wanneer het lange en het korte gedeelte van het pand worden vermeld. Huis Slijkenborch was dus groot genoeg om als schuilkerk dienst te doen. Het was geschikt voor de samenkomst van vele honderden gelovigen. (Er waren 800 katholieke gelovigen in 1656). Ook de naam van het pand wijst min of

De molen met een stuk van 'Slijkenborch' in 1744. Detail uit een prenttekening van Jan de Beijer.

meer op de ligging 'onder de molen'. Wellicht houdt die naam rechtstreeks verband met de letterlijke betekenis van het Middelnederlandse woord slijk(k): modderpoel, moeras, ondiepte, modder, drek.⁵ Zoals in het voorafgaande al is gezegd stond er in het begin van de 15^e eeuw op die plaats al een houten windmolen. De directe omgeving van die molen moet in herfst en winter erg drassig zijn geweest. In een tekst uit 1415 wordt over de bereikbaarheid van de IJsselsteinse molen geschreven dat "die wech toter wintmolen winters seer diep ende slikich is".⁶ 'Slijckenborch' is dan ook een zeer toepasselijke naam.

Tussen 1632 en 1701 zijn delen van huis 'Slijckenborch' tien maal van eigenaar gewisseld door (ver)koop of doordat een erfgenaam in het bezit ervan kwam. We laten nu de ingekorte tekst van een koopakte volgen, gedateerd 8 december 1641. Het huis werd toen gekocht door Goris Willems. den Dubbelen.

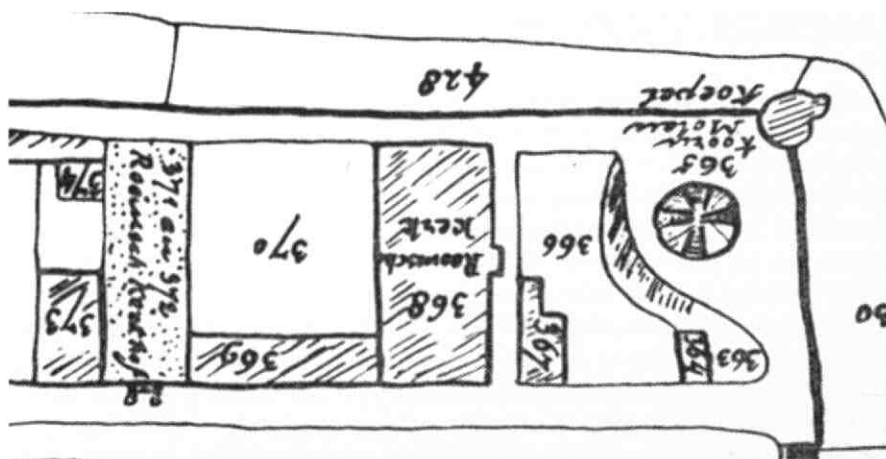
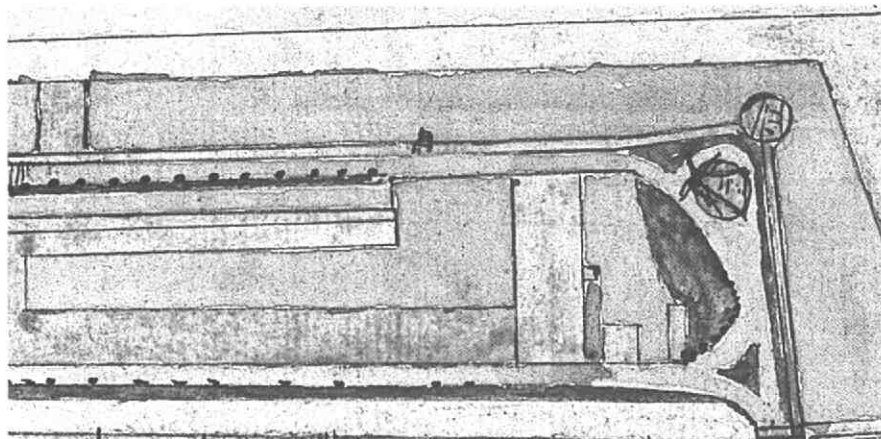
Detail uit de plattegrond van Blaeu van de plek van de latere pastorie en de huidige 4 woningen.

Een huysinghe ende erve, wesende het gerechte ende bovenste dardendeel van de huysinghe ende erve, weleer gehaemt slijckenburch, gestaen alhier opte Havenstraat streckende tot aen de burchwalle toe.

Volgens deze schriftelijke koopovereenkomst lag ten zuidwesten van het pand een bijbehorende boomgaard. De koopsom was 400 gulden, de lasten bedroegen 200 gulden en de 50^e penning was 4 gulden. Het betrof bij deze koop 1/3 deel van het grote pand. Het ligt voor de hand te veronderstellen dat het resterende 2/3 deel rond die tijd (1641) in gebruik was als schuilkerk. Hoewel priester Van der Hout "Slijckenborch" rond het jaar 1640 als schuilkerk heeft ingericht, komt zijn naam niet in de koopaktes voor. Het blijft dus onzeker of een vrome, rijke katholiek de woning al of niet belangeloos ter beschikking stelde als schuilkerk, of dat de ruimte werd gekocht door bijvoorbeeld het kerkbestuur. De uitgebreide verbouwing in 1670 doet het laatste vermoeden. Opvallend is in dit verband verder dat in 1676 een deel van het pand werd gekocht door de weduwe van Cornelis Willems. van Cruysbergen. Maar in de jaren vlak daarvoor, tussen 1658 en 1673, gebruikte een pastoor Wilhelmus van Cruysbergen (een deel van) huis 'Slijckenborch' als schuilkerk en als pastorie. We hebben niet kunnen achterhalen of er een familiebetrekking tussen deze twee personen was, misschien waren ze wel moeder en zoon.

Op het hiervoor afgebeelde detail van de stadsplattegrond van Blaeu is met het cijfer 2 de plaats aangegeven waar in 1780 een nieuwe katholieke kerk gebouwd zou worden. Bij het cijfer 3 is een woning te zien die binnen het kader van dit artikel interessant is. Dit pand ligt met haar lange (voor)zijde evenwijdig aan de Havenstraat. Dit in tegenstelling tot de belendende panden. Achter de woning is een onbebouwd perceel te zien waarin (fruit)bomen staan afgebeeld. Precies op de plek van dit afgebeelde huis, en er veel op lijkend, werd in 1780 een pastorie

Twee plattegronden van de situatie rond de schuilkerk. De bovenste betreft een detail uit een kaart, getekend door de landmeter Gerrit van Eijken, van 1812 (Top. Atlas RAU nr. 1427-116) en de onderste een detail uit de kadastrale optekening van de stad in 1832 (Top. Atlas RAU nr. 565). Let op: beide kaarten zijn noord-zuid geplaatst!

gebouwd die veel later, tussen 1888 en 1936, als gereformeerde kerk gebruikt zou worden. Het is volgens ons zelfs aannemelijk dat het betreffende huis (nr. 3 dus) er in 1780 nog steeds stond en werd verbouwd tot pastorie.

Ongeveer 30 jaar nadat de schuilkerk in pand 'Slijkenborch' werd ondergebracht, nam pastoor Van Cruysbergen het initiatief tot een grootscheepse verbouwing van het huis tot kerk met pastorie. Deze activiteit hield verband met de gestadige groei van het aantal katholieken in IJsselstein, vooral nadat pastoor Van der Hout na de reformatie het beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren in de schuilkerk had geplaatst.

DE KERK AAN DE HAVENSTRAAT

Het aantal praktiserende rooms-katholieken in IJsselstein bleef groeien en in 1775, tijdens het pastoraat van pastoor Govers, waren er al zo'n 1000 communicanten. Huize 'Slijkenborch' werd te klein en er was dringend behoefte aan een groter kerkgebouw. De nieuwbouw, die in 1780 op een steenworp afstand van

Detail van een
kerkraam uit de
St.
Nicolaasbasiliek,
voorstellende
pastoor Govers.

de oorspronkelijke schuilkerk plaatsvond, omvatte behalve een kerkgebouw ook een pastorie en een kosterswoning. Een plattegrond van IJsselstein uit 1830 toont ons de situatie.⁷ De kerk, toegewijd aan de heilige Nicolaas, strekte zich uit van de Havenstraat tot de Walkade. Voor de som van f11.650,- werd door aannemer G. van Spanje een nieuw kerkgebouw met kostershuis gerealiseerd. Bovendien liet pastoor Govers uit eigen kapitaal voor f2400,- een pastorie bouwen. Het zou hier wellicht kunnen gaan om een verbouwing van een al bestaand pand. Op het onbebouwde deel van het perceel, waarvan twee zijden afgeschermd werden door de kerk en door de pastorie, stonden fruitbomen. Op de plattegrond van Blaeu waren die al aangegeven en op een foto die ongeveer 300 jaar later genomen werd, in 1915 (zie pag 13), zijn nog steeds bloeiende pruimenbomen, te zien.

De buitenkant van het godshuis mocht er van de plaatselijke overheid niet te veel als een kerkgebouw uitzien, maar deze opgelegde beperking werd door de uitbundige pracht en praal van het interieur weer ruimschoots gecompenseerd. Pastoor Govers, een Franciscaner priester, was afkomstig uit Breda. Hij was eerst kapelaan in Brugge, misschien ook Antwerpen, geweest. Blijkbaar had hij daar, ook na zijn vertrek, zoveel invloed dat hij erin slaagde om er gratis een schitterende 7 m hoge preekstoel en prachtige communiebanken te verwerven.

Pastoor Govers was nog niet helemaal tevreden, want een orgel ontbrak nog in 'zijn' kerk. De gewiekste zielzorger vond -wellicht na enig aansporen van zijn kant- vier parochianen bereid om de kosten van een te plaatsen orgel te dragen. In 1792 kreeg de Utrechtse orgelbouwer Abraham Meere de opdracht om voor de statiekerk van de heilige Nicolaas een orgel te bouwen. Ongeveer acht jaar later werd dit orgel door Meere aanzienlijk uitgebreid.

Ook al was de rooms-katholieke statiekerk aan de Havenstraat in het begin van de 19^e eeuw schitterend ingericht en nog betrekkelijk nieuw, toch werd in

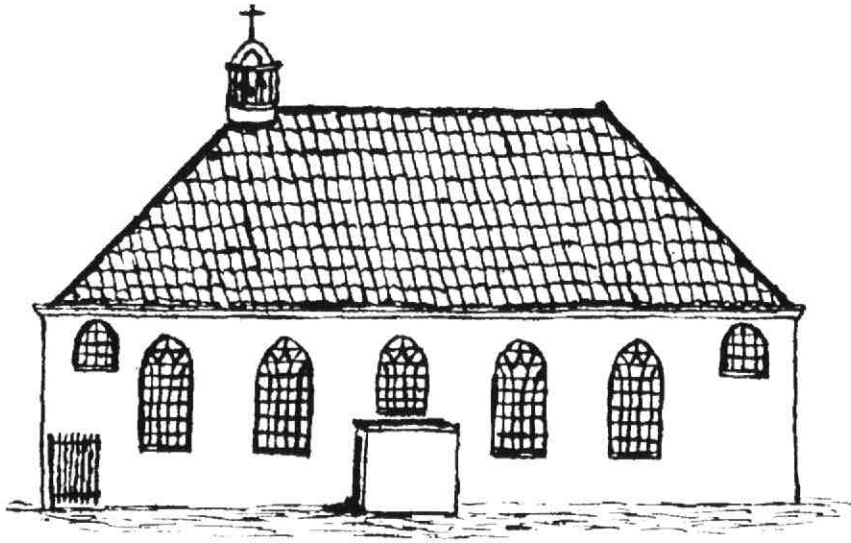
1808 door de roomsen een poging gedaan om de hen in 1577 ontnomen oude Nicolaaskerk weer terug te krijgen. Wellicht vond het verzoek om teruggave plaats op 9 september 1808. Op die dag verrichtte koning Lodewijk Napoleon namelijk de plechtige opening van de Blankensluizen aan de Hogebeizen. In de volksmond heette dit sluiszenstelsel overigens het Karnemelksegat. Na afloop ontving koning Lodewijk op het IJsselsteinse stadhuis diverse vertegenwoordigers van de plaatselijke commissies, besturen en kerkgenootschappen, o.a. het kerkbestuur van de rooms-katholieke kerk. Het ligt voor de hand dat dit kerkbestuur van de gelegenheid gebruik maakte om te trachten weer in het bezit te komen van de oude Nicolaaskerk aan het Kronenburgplantsoen. Er werd door zijne majesteit afwijzend op het verzoek gereageerd. Overigens werden in de Franse tijd na een dergelijk verzoek maar heel weinig protestantse kerken aan de katholieken terugggegeven. De Sint Jan in 's-Hertogenbosch vormt eigenlijk een uitzondering. Hoe dan ook, we krijgen niet de indruk dat pastoor en kerkbestuur van de St.Nicolaaskerk bijzonder teleurgesteld waren toen ze de oude kerk niet terugkregen. De kerk aan de Havenstraat bezat immers een interieur waarin de gelovigen zich thuis voelden, er was nog genoeg ruimte en, wat misschien het belangrijkste argument was, een eventuele overname van het grote, oude kerkgebouw zou gepaard gaan met forse uitgaven in verband met het achterstallige onderhoud. De katholieken in IJsselstein waren in verschillende opzichten nog niet toe aan een nieuw kerkgebouw. Tachtig jaar later was dat wel het geval.

In 1807 omvatte de statie 1840 gelovigen. Ongeveer twaalf jaar later was dat aantal verminderd tot 1500 zielen, omdat de katholieken van Benschop de beschikking kregen over een eigen kerkruimte.

Van tijd tot tijd vond noodzakelijk herstel plaats aan kerkgebouw, pastorie en kosterwoning. In 1838 bijvoorbeeld werd de kerk voor *f*50,- gedokt, d.w.z. dat de kieren tussen de dakpannen met bundeltjes stro werden opgevuld. In 1845 heeft de kerk en/of de pastorie een grote onderhoudsbeurt gehad. Dat blijkt uit een brief die pastoor Bor naar de aarts priester stuurde en waarin de diverse gemaakte kosten waren gespecificeerd.

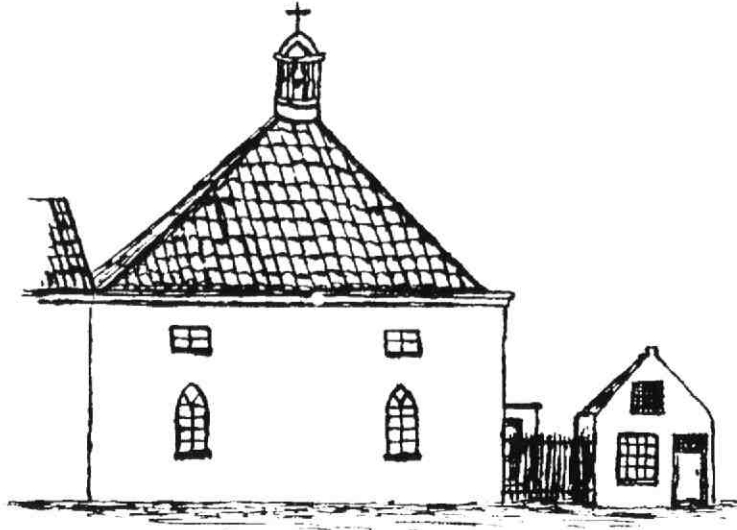
De Groot, metselaar	<i>f</i> 23,57
Van Spanje, timmerman	<i>f</i> 29,77
Vander Beekes, orgelmaker	<i>f</i> 18,00
Wed. Brouwer, schilder	<i>f</i> 72,04
Kranenburg, loodgieter	<i>f</i> 13,71
Van der Mark, metselaar	<i>f</i> 7,25
Voorendt, smid	<i>f</i> 6,15
Capel, behanger	<i>f</i> 22,35

Het betreft in 1838 en 1845 normale onderhoudsuitgaven. Iets merkwaardigs is er echter bij het onderhoud van een aantal jaren daarvoor - in het jaar 1819 - aan de hand. Op 22 januari 1819 gaf pastoor Henricus Wilhelmus Jansen aan de kerkelijke overheid door dat er aan de kerk enkele noodzakelijke reparaties

**Getekende
impressie van de
schuilkerk** (door
R.J. Ooyevaar en
afgedrukt in 'De
St. Nicolaaskerk in
IJsselstein', uitgave
1972).

**Boven de kerk
met ingangzijde
en onder kerk en
kosterhuis
gezien vanaf de
Havenstraat.**

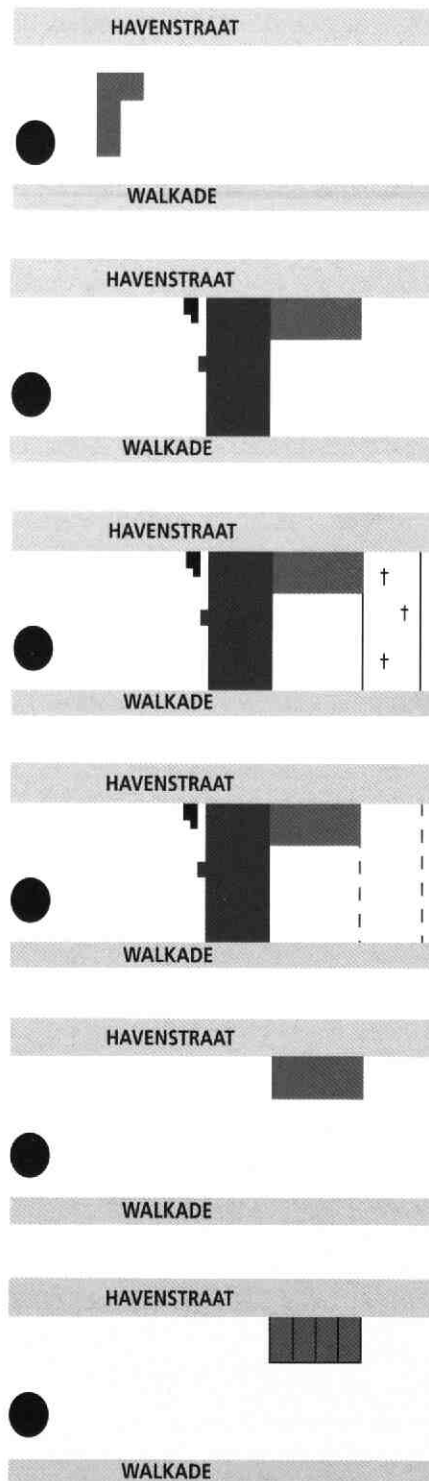

waren uitgevoerd. De hoogte van de daarmee gemoeide geldsom bevreemdt ons ten eerste: het gaat hier om een bedrag van maar liefst f8.865,-. Dat is een extreem groot bedrag voor periodiek onderhoud, aangezien het ongeveer 75% is van de kosten van de totale nieuwbouw die 39 jaar daarvoor plaatsvond. Als we die 8865 gulden vergelijken met de f50,- in 1838 en de bijna f293,- in 1845, dan kunnen we alleen maar tot de conclusie komen dat er sprake is van, gedeeltelijke, nieuwbouw of een zeer ingrijpende verbouwing.

Er zijn volgens ons twee mogelijkheden die zo'n groot bedrag kunnen verklaren. De eerste mogelijkheid is dat niet het kerkgebouw gerestaureerd werd, maar dat er een nieuwe woning voor de pastoor is gebouwd. Bekend is name-

lijk dat het onderkomen van de pastoor reeds in 1807 behoefte had aan grootschalige herstelwerkzaamheden. Ook is bekend dat de pastorie zoals die in 1780 aan de Havenstraat werd gebouwd lager en kleiner was dan de pastoorswoning die er in 1850 stond. Ergens tussen 1780 en 1850, bijvoorbeeld in 1819, moet de pastorie dus flink onder handen genomen zijn. Wat verder pleit voor de deze optie is het feit dat het kerkgebouw in 1888 gesloopt werd, terwijl de pastorie voor afbraak gespaard bleef. Kennelijk was de bouwkundige staat van de pastorie in dat jaar dus stukken beter dan de staat waarin de kerk verkeerde.

De tweede mogelijkheid is dat het kerkgebouw in 1818 werd voorzien van een aangebouwde kapel. Het staat vast dat de kerk aan de Havenstraat op een zeker moment een afzonderlijke uitbouw had, waarin het beeldje van Maria van Eiteren stond. Deze ruimte werd in de volksmond de 'Congregatiekapel' genoemd. De bedoelde kapel is niet de kleine uitbouw aan de zuidkant van de kerk die te zien is op een plattegrond van omstreeks 1830, omdat het daar slechts de entree van het kerkgebouw betreft. Schijnbaar in tegenspraak met deze tweede theorie, een Mariakapel in de vorm van een uitbouw, is het gegeven dat tijdens het pastoraat van pastoor Van Antwerpen - tussen 1855 en 1861 - het beeldje van Maria van Eiteren op een troontje stond dat in de kerk aan de eerste pilaar aan de evangeliekant was bevestigd. Als dat klopt, was er immers rond

Schematisch
overzicht van de
bouwgeschiedenis:

1640:
schuilkerk in huis
'Slijckenborch'

1780:
nieuwe kerk met
pastorie en
kosterwoning

1822:
het kerkhof
wordt in gebruik
genomen

1829:
kerkhof weer
buiten gebruik

1888:
sloop van de
kerk, pastorie
verbouwd tot
gereformeerde
kerk

1936:
gereformeerde
kerk wordt ver-
bouwd tot 4
woonhuizen.

1860 nog geen uitgebouwde Mariakapel en moest hij vóór de sloop - die zo'n 28 jaar later plaatsvond - nog gebouwd worden. Het kan natuurlijk ook zijn dat de kapel toen al niet meer gebruikt werd, omdat uit andere bronnen bekend is dat de animo voor bedevaarten naar Maria van Eiteren in die jaren aan het afnemen was.⁸ Kortom: veel onzekerheden waarin wij geen duidelijkheid kunnen verschaffen, hoewel we zelf het idee hebben dat er rond 1819 een nieuwe pastorie gebouwd is.

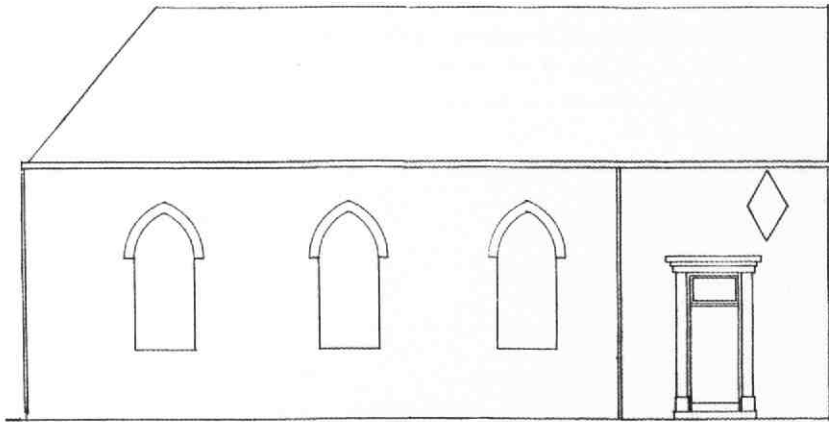
Gedurende een aantal jaren heeft er naast de katholieke kerk aan de Havenstraat een kerkhof gelegen. Deze begraafplaats werd op 23 september 1822, tijdens het pastoraat van Victor Rademaker, ingewijd. Op dit kerkhof vonden gedurende slechts negen jaar begrafenissen plaats, want vanaf 1 juli 1829 verbood het IJsselsteinse stadsbestuur om binnen de stad te begraven. De laatste teraardebestelling op het kerkhof tussen Havenstraat en Walkade was op 28 juni 1829, dus enkele dagen voor het verbod van kracht werd.

Nadat in 1853 in het diocees Utrecht weer een aartsbisschop het bestuur had overgenomen, volgde twee jaar later de omzetting van 'statiekerk' tot 'parochiekerk' van de heilige Nicolaas. Vanaf dat moment mocht de rooms-katholieke zielenherder weer officieel pastoor worden genoemd en waren de gelovigen weer parochianen. In 1884 ontstonden de plannen tot de bouw van een nieuwe kerk. Dat ging niet zonder slag of stoot, want het voornemen viel bij een aantal IJsselsteiners niet in goede aarde.

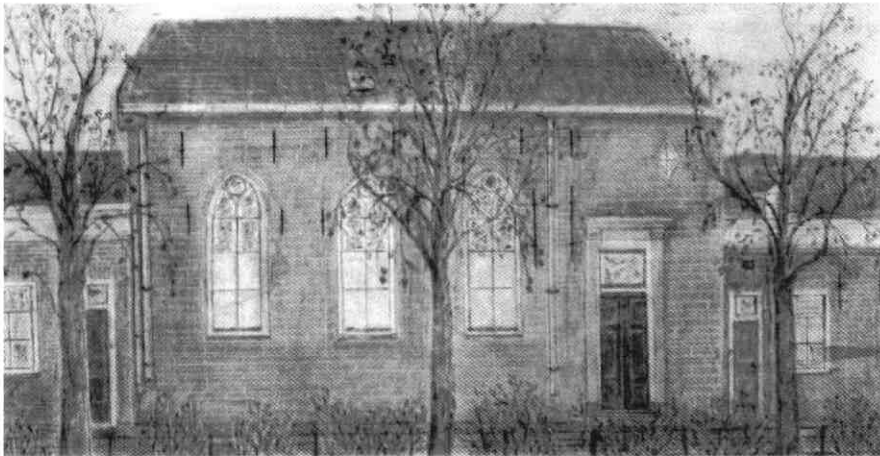
*'Zestig inwoners, waaronder Jkvr. Strick van Linschoten, maken bezwaar omdat de nieuwe kerk het plantsoen zal ontsieren en de doorgang versperren, terwijl het rooien van bomen schadelijk wordt geacht voor de gezondheid. Het gemeentebestuur wees deze protesten af en verleende door grondruil medewerking aan de bouwplannen.'*⁹

Architect Alfred Tepe zorgde voor het ontwerp van het nieuwe kerkgebouw. In 1887 was tijdens het pastoraat van Johannes Wilhelmus van Leuffen de neogotische St.Nicolaaskerk aan de zuidkant van het Kronenburgplantsoen gereedgemaakt en op 5 september van dat jaar geconsacreerd door aartsbisschop mgr. P.M.Snickers. Een jaar later werd het 107 jaar oude kerkgebouw aan de Havenstraat afgebroken. Het pand dat als pastorie had dienst gedaan, bleef staan en werd korte tijd later verbouwd tot ruimte voor de eredienst van de pas opgerichte plaatselijke gereformeerde kerk.

In 1886 vond er in ons land een splitsing plaats binnen de hervormde kerk. De reden was, dat veel hervormden van mening waren dat hun kerk te vrijzinnig werd. De afgesplitste tak ging zelfstandig verder als de gereformeerde kerk. In 1888 werd ook in IJsselstein een gereformeerde kerk opgericht. Ten huize van Dirk Pieter Hoogerhout, in de Weidstraat nr. 3, kwamen op 6 februari van dat jaar 19 mannen bijeen om een kerkbestuur te kiezen. In IJsselstein bestond de gereformeerde kerk bij de stichting uit zo'n 100 personen, een aantal dat jarenlang ongeveer hetzelfde zou blijven. De eerste ruimte waarover het jonge kerkgenootschap in IJsselstein kon beschikken was een lokaal achter Hofstraat 9. In

Optekening van de gereformeerde kerk in 1935.

Tekening van het vooraanzicht van de gereformeerde kerk, gezien vanaf de Havenstraat.

De gereformeerde kerk gezien vanaf de Walkade in 1905.

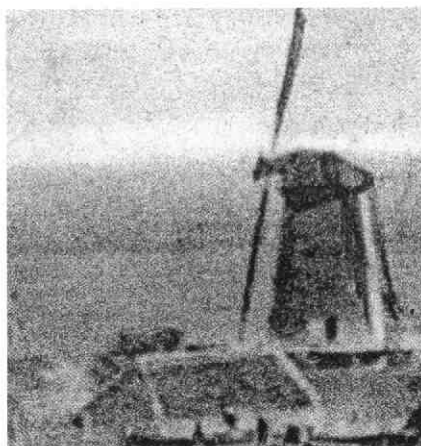

de volksmond kreeg dit gebouwtje de originele benaming Letjeskerk, waarschijnlijk een verwijzing naar de naam van de toenmalige kosteres Aletta Bos. Vrij snel daarna, op 22 juli 1888, werd de tot kerk verbouwde voormalige r.-k. pastorie in gebruik genomen. De gereformeerde kerk in IJsselstein kende

Foto uit 1905, genomen vanaf de St. Nicolaaskerk. Uiterst linksonder de gereformeerde kerk.

Foto uit 1905, genomen vanaf de Nederlands Hervormde kerk. Op de voorgrond de gereformeerde kerk.

vanaf het begin voortdurend financiële zorgen. De niet onbemiddelde broeder Broekman bood de helpende hand door het pand aan de Havenstraat zelf te kopen en vervolgens voor f120,- per jaar aan de kerkenraad te verhuren. Ruim een jaar later bood de heer Broekman het kerkgebouw aan de kerkenraad te koop aan voor f2400,-. Men was geschokt over de hoogte van de vraagprijs, zodat in de kerkenraadsvergadering van 16 augustus 1889 aan hem werd gevraagd "*...of hij dat kon verantwoorden tussen God en zijne ziel, waar hij op geantwoord*

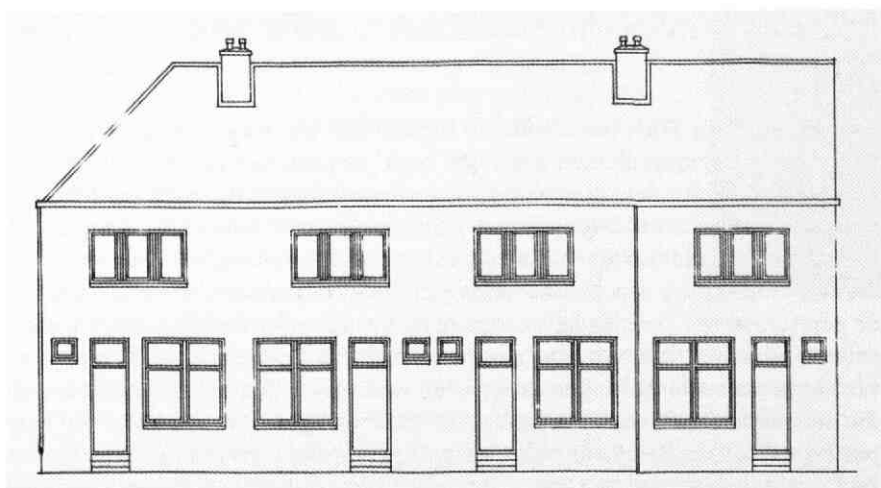
heeft van ja". Er ontstond ruzie over de koopovereenkomst en zowel de preses als de scriba verlieten misnoegd de vergaderruimte. Men werd het later blijkbaar toch eens, want de gereformeerden gebruikten hun kerk aan de Havenstraat vervolgens nog 46 jaar.

In mei 1931 werd binnen de gereformeerde gemeenschap in IJsselstein het verlangen uitgesproken om te verhuizen naar een geschikter bedehuis. In 1935 werd het gebouw 'De Onderneming' in de Hondenstraat tot kerk verbouwd. Bij die gelegenheid veranderde, uiteraard met ieders instemming, de straatnaam in Kapellestraat. Het vertrek van de gereformeerden uit het pand aan de Havenstraat

sloot een periode af waarin het gebouw gedurende 155 jaar (1780-1935) respectievelijk een kerkondersteunende functie en een kerkelijke functie had.

WONEN WAAR EERTIJDPS PSALMGEZANG KLONK

Nadat de gereformeerde gemeente het pand aan de Havenstraat had verlaten, was de heer W.T.Oskam de nieuwe eigenaar van het voormalige kerkgebouw. Op 25 juli 1935 vroeg hij de gemeente IJsselstein schriftelijk toestemming om het pand te verbouwen tot vier woningen. De vergunning werd hem al een maand later gegeven. Het enige probleem was aanvankelijk de geringe ruimte van 3,25 m achter elke woning, terwijl de gemeente een achterplaats of tuin met een diepte van minimaal 5 m verplicht stelde. Hiervoor werd echter snel ontheffing verleend.

Tekening voor de verbouwing van de gereformeerde kerk in 4 woonhuizen.

Huidige situatie van de 4 woonhuizen aan de Havenstraat.

Achterzijde van
de 4 woonhui-
zen naar de hui-
dige situatie.

Aannemer P.van Woerden voerde de ingrijpende verbouwing uit. De beschrijving van de werkzaamheden geeft een beeld van wat bewaard bleef en wat er veranderde. Als fundering werd een betonplaat gelegd. De oorspronkelijke buitenmuren, misschien daterend van 1819, bleven voor een deel gehandhaafd. Deze muren hadden volgens het bestek een dikte van 24 cm. Er kwam een nieuwe balklaag en een nieuwe bekapping. De dakpannen die op het dak van de gereformeerde kerk lagen, werden opnieuw gebruikt. In het oorspronkelijke gebouw was één (buiten)wc aanwezig, namelijk bij de consistoriekamer. Drie van de vier nieuwe woningen kregen een inpandig toilet, terwijl bij de woning die het dichtst bij de molen staat het buitenprivaat gehandhaafd bleef. De beerputten werden in de Havenstraat aangelegd, met een overstortput in aansluiting met het water van de Haven. De oppervlakte van elk van de vier woningen bedroeg binnen de muren 30 m². Op de begane grond werden twee vertrekken gesitueerd (hoogte 3,15 m) en boven kwamen er drie slaapkamers met een hoogte van 2,50 m. De totale kosten van de verbouwing bedroegen f6000,-.

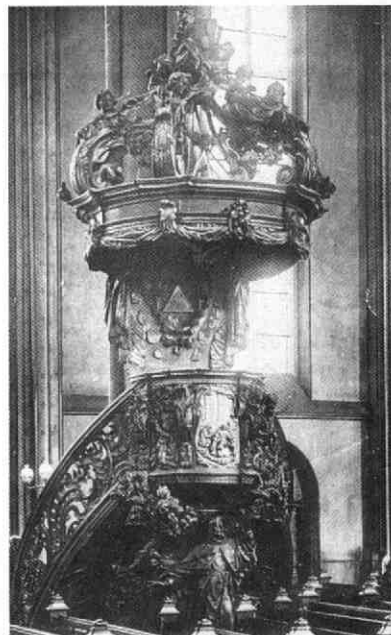
TASTBARE HERINNERINGEN

Het lijkt een duidelijke zaak dat zowel van huis 'Slijckenborch' als van de kerk aan de Havenstraat praktisch geen originele bouwelementen resteren. Het huis 'onder de molen' is al sinds mensenheugenis van de aardbodem verdwenen. De in 1780 door pastoor Govers gebouwde kerk werd in 1888 gesloopt. De bijbehorende pastorie werd toen weliswaar verbouwd tot gereformeerde kerk, maar ook dit pand heeft een complete gedaanteverwisseling ondergaan toen er in 1936 - binnen de contouren van het oorspronkelijke gebouw - vier woonhuizen werden gesitueerd. Voor alle duidelijkheid: het gaat ter plaatse om de huisnummers 54, 55, 56 en 57. Alleen de buitenmaten herinneren nog enigszins aan de vroegere pastorie/gereformeerde kerk. De goothoogte (6,20 m), dakhoogte (10,30 m) en het totale grondoppervlak van de huidige bebouwing (4 woonhuizen) komen

nog overeen met het vroegere gebouw. Zoals gezegd zijn in 1936 grote delen van de buitenmuren en de toen aanwezige dakpannen in de verbouwing opgenomen.

Veel tastbare herinneringen aan kerkgebouw en pastorie aan de Havenstraat zijn er dus niet meer. Het enige dat verder nog resteert schijnen wat balken uit de in 1888 afgebroken katholieke kerk te zijn. Deze balken zouden zijn verwerkt in de vloeren en het dak van een pakhuis in de St.Nicolaasstraat, namelijk in perceel met huisnummers 5a,b,c,d. Dat klinkt heel aannemelijk, omdat de toenmalige gemeente-opzichter, de heer A.Poot, belast was met het toezicht op de sloop van het kerkgebouw en kort daarna - rond 1890 - in de Nicolaasstraat op de nummers 3, 5 en 5a panden voor eigen gebruik bouwde.

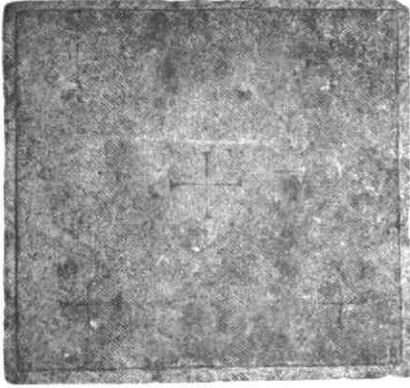
Van de pracht en praal in het interieur van de voormalige katholieke kerk aan de Havenstraat zijn gelukkig wel diverse voorwerpen bewaard gebleven. De preekstoel en de communiebank zijn immers mee verhuisd naar de neogotische St.Nicolaaskerk (tegenwoordig basiliek) en kunnen daar nog steeds in al hun glorie worden bewonderd. De kolossale preekstoel van 7 m hoogte, waarschijnlijk afkomstig uit een minderbroederskerk, is een eikenhouten werk uit de vroege barok. Wellicht werd deze preekstoel rond het jaar 1700 vervaardigd door de Antwerpse schrijnwerker Cornelis van der Voort de Jonge. Het voetstuk bestaat uit een levensgroot beeld van Franciscus van Assisi prekend voor de dieren. Van boven tot onder is het kerkelijk meubelstuk rijkelijk voorzien van diverse symbolische en allegorische figuren in houtsnijwerk. De communiebank vormt wat betreft stijl, plaats van afkomst, jaar van ontstaan en glorierijke uitstraling een zeer geslaagde combinatie met de preekstoel. De versiering bestaat voor een groot deel uit voluten,

De preekstoel uit de schuilkerk op de oorspronkelijke plek in de St. Nicolaasbasiliek. Foto uit 1905.

De communiebank zoals het van oorsprong vanuit de schuilkerk in de St. Nicolaasbasiliek is geplaatst.

engelenkopjes en medaillons met franciscaanse heiligen.

Natuurlijk is het beeldje van Onze Lieve Vrouw van Eiteren, dat nu in de basiliek staat, ook een waardevol aandenken. Het is in de 12^e eeuw vervaardigd van eikenhout en het is 22 cm hoog. Het beeldje stond zo'n 350 jaar geleden al in de schuilkerk van huis Slijckenborch. Later kreeg het een eervolle plek in de kerk aan de Havenstraat. Het scheelde echter maar een haar, of IJsselstein zou nu slechts een kopie hebben van het beroemde kleinood. We citeren een passage uit 'Eyteren bij IJsselstein'.

*'Misschien vanwege de deplorabele toestand van het beeld of vanwege het mogelijke feit dat er (daardoor) een nieuw madonnabeeld is aangeschaft, werd het beeldje van O.L.Vrouw van Eiteren te IJsselstein in 1860/1861, waarschijnlijk op initiatief van pastoor Adrianus van Bommel die rond die tijd in IJsselstein arriveerde, uit de kerk van de Havenstraat gehaald en in de pastorie ondergebracht. Daar werd het geplaatst op de schoorsteenmantel, kennelijk zo dicht mogelijk bij de plek die de pastoor het als laatste bestemming had toebedacht, waar het door de warmte van de haard verder zal zijn afgetakeld. Van Bommel (pastoor van 1861 tot 1869) achtte het weldra noodzakelijk een kopie van het beeldje te laten maken om daarna het origineel, naar kerkelijk voorschrift, te verbranden. Nog net op tijd werd dit voorkomen door ingrijpen van Mgr.G.W. van Heukelum.'*¹⁰

Het beeldje verdween daarna enkele tientallen jaren naar Utrecht om in 1936, dank zij de inzet van pastoor-deken De Grijs, weer terug te keren naar de neogotische St.Nicolaaskerk te IJsselstein.

Drie voorwerpen, afkomstig uit de schuilkerk.

Boven zien we een vloertegel en daaronder 2 houten vergulden engelenfiguurtjes.

(collectie Stadsmuseum)

Een laatste tastbare herinnering aan de in 1780 gebouwde kerk is het oorspronkelijke orgel, hoewel we dit niet meer in IJsselstein kunnen gaan bekijken en beluisteren. In opdracht van pastoor Govers bouwde Abraham Meere in 1792 voor de St.Nicolaaskerk in IJsselstein een orgel. Enkele jaren later werd het instrument aanzienlijk uitgebreid. In 1887 werd dit orgel overgebracht naar de grote, nieuwe St.Nicolaaskerk waar het in gebruik bleef tot 1907. De IJsselsteinse katholieken wensten echter een groter orgel met meer volume. Deze wens hield uiteraard verband met het groeiende besef van eigenwaarde bij de katholieken in ons land. Het gevoel bij een zegevierende Kerk te horen moest worden ondersteund met een machtig orgelgeluid dat het hart deed juichen. Het oude orgel met het wat minder majestueuze geluid werd verkocht aan

een orgelhandelaar. Daarna was er vele jaren niets bekend over het Meere-orgel uit 1792, tot enkele geïnteresseerde inwoners van Urk een merkwaardige ontdekking deden. Bij de restauratie van het plaatselijke gereformeerde kerkgebouw in 1981 ontdekten ze dat "hun" orgel afkomstig was van de rooms-katholieke kerk in IJsselstein. Het instrument is tijdens zijn 94-jarig verblijf te Urk vanzelfsprekend diverse malen grondig gerestaureerd en uitgebreid. Het vooraanzicht en de klankkleur van het orgel zouden echter voor pastoor Govers en zijn beminde gelovigen van zo'n 210 jaar geleden zeker nog herkenbaar zijn!

DE PASTOORS VAN DE (SCHUIL)KERK

Achter de naam van elke pastoor staat wanneer hij actief was als geestelijk herder aan de Havenstraat.

Cornelis van der Hout	1634-1658	Henricus Wilhelmus Jansen	1817-1822
Wilhelmus van Cruysbergen	1658-1673	Victor Rademaker	1822-1835
Adrianus ter Lauw	1673-1696	Nicolaas Arnoldus Bor	1835-1848
Joannes Henricus Rhombius	1696-1710	Joannes Ignatius Lakerveldt	1848-1855
Wilhelmus Bouwmeester	1710-1712	Petrus van Antwerpen	1855-1861
Johannes Bongaerts(!)	1712-1770	Adrianus van Bommel	1861-1869
Johannes Govers	1770-1805	Nicolaas Joannes Konings	1869-1874
Cornelis Joannes Voorn	1805-1817	Johannes Wilh. van Leuffen	1874-189

Het orgel uit de Bethelkerk te Urk die van oorsprong uit de IJsselsteinse schuilkerk komt.

Noten

1. Teijssen M.R., 'Uit vroeger tijden', Helmond 1949
2. Hulst W.G. van de, 'Toen en nu', Groningen 1955
3. Het Jansenisme was de leer, genoemd naar de leperse bisschop Cornelis Jansen (1585-1638) die verkondigde dat God weinig mensen heeft voorbestemd om in de hemel te komen en dat Christus niet voor allen is gestorven. Deze leer werd door de r.k. kerk sterk veroordeeld.
4. Na de reformatie werd de benaming 'pastoor' tot 1855 officieel niet gebruikt, gezien de parochie was opgeheven. De parochiekerk werd enkele eeuwen lang 'statiekerk' genoemd.
5. Verdam J., 'Middelnederlandsch Handwoordenboek', Den Haag 1973
6. Zie het artikel 'Middelleeuws IJsselstein' van dra. Louise van Tongerlo, HKIJ nr.4, sept. 1977.
7. Bedoeld wordt de stadsplattegrond van IJsselstein die de situatie van omstreeks 1830 weergeeft. Het origineel bevindt zich in het Rijksarchief Utrecht, Topografische Atlas no. 565.
8. Zie M.Vergouw en P.Siccama, 'Eyteren bij IJsselstein' o.a. pag.62.
9. Zie J.G.M.Boon, 'IJsselstein voor en na 1900', pag.15
10. Zie M.Vergouw en P.Siccama, Eyteren bij IJsselstein, pag. 66

Litteratuur en bronnen

- Boon, J.G.M., 'IJsselstein, uw woonstede', IJsselstein 1971
- Boon, J.G.M., 'IJsselstein voor en na 1900', Woerden 1969
- Giesen-Geurts, B.e.a., 'IJsselstein, geschiedenis en architectuur', Zeist 1989
- Gemeentearchief IJsselstein, diverse documenten.
- Hulst, W.G. van de en Huizinga, R., 'Toen en nu', Groningen 1955
- Historische Kring IJsselstein, diverse periodieken
- NN, 'Honderd jaar gereformeerde kerk te IJsselstein', 1988
- NN, 'Utrechts Nieuwsblad' (artikel), maandag 1 februari 1988
- Ooyevaar, R.J., 'De St.Nicolaaskerk in IJsselstein', (particuliere uitgave) IJsselstein 1972
- Rietveld, B., 'IJsselstein monumentaal, 1983
- Schaik, T.H.M. van, 'Katholiek rond de basiliek', Woerden 1987
- Teijssen, M.R., 'Uit vroeger tijden', Helmond 1949
- Vergouw, M. en Siccama, P., 'Eyteren bij IJsselstein', Nieuwegein 1993

Veel dank zijn wij verschuldigd aan de heer H.Luten vanwege zijn welwillende medewerking in het Gemeentearchief te IJsselstein.

Uitgave: nr. 96, december 2001

Voorzitter: J.C.M. Klomp
tel: (030) 688 28 52

Secretariaat: M.E.J. Winkelaar-Wulfert
Herteveld 2,
3401 HL IJsselstein,
tel: (030) 688 40 80

Penningmeester: J.G. Klein
Veerschipper 15,
3401 PK IJsselstein,
tel: (030) 688 80 05
e-mail: klein@kabelfoon.nl

Bank: Postbank. nr.: 4074718

Redactie: B. Rietveld
Meerenburgerhorn 10
3401 CD IJsselstein
tel: (030) 688 74 74
email: bariet@knoware.nl

Redactie: S. van Lexmond
Koperwiekweg 5
3403 ZT IJsselstein
tel: (030) 656 00 28
e-mail: sandra.van.lexmond
@webbox.com

Druk: Libertas Grafische
Communicatie, Bunnik

ISSN: 1384.704X

Donateurs ontvangen het periodiek (4 uitgaven per jaar) en worden op de hoogte gehouden van de activiteiten. Nieuwe donateurs kunnen zich aanmelden bij de penningmeester waar tevens mutaties kunnen worden doorgegeven. Voor inwoners van IJsselstein is de bijdrage minimaal € 9,10 (voor bedrijven € 14,-). Voor hen die buiten IJsselstein wonen is de bijdrage resp. € 13,50 en € 18,-. Losse nummers, voor zover voorradig zijn à € 3,50 verkrijgbaar via het secretariaat. Voor dubbelnummers is de prijs € 4,60